

AZ IRONIKUS JÓB

Henrich Heine matracsírján. Az egyéni szenvedés apoteózisa

idő kettyegése még önkívületi állapotunkba is becsempészi a múlandóság érzetét. A modern európai ember legszembeszökőbb tulajdonsága, hogy a keresztény középkor öröknek hirdetett értékrendje ellen fellázadva élete értelmét ebben a múlásban találja meg: „Ha így szólok a fürge perchez: / Gyönyörű vagy! Maradj velem! / Akkor akár bilincsbbe verhetsz, / Akkor elveszek szívesen!”

Aki megállítaná az időt, az megérdemli a kárhózatot is: ez a fausti ember legbensőségebb credója. Ezt tagadta meg századunkban Beckett: „Meddig akar még gyötörni az idővel, hogy ekkor így, akkor úgy! Örület! Mikor! Mikor! Hát nem elég önnek, hogy valamelyik nap történt, olyan napon, mint a többi, ő egy nap megnémult, én egy nap megvakultam, egy nap megsüketültem, egy nap megszülettem, egy nap meghalunk, ugyanazon a napon, ugyanabban a percben, ez nem elég önnek?” Mivel azonban az időrend megszűntetése és az időbeliség feloldása körünkben reménytelen vállalkozás, Beckett voluntarista lázadása – mert Pozzo itt a szerző véleményét kiáltja világgá – csupán esztétikailag értékelhető.

Heinrich Heine a fausti eszmény különösen markáns megtestesülése volt. Hajszolta az időt, mint egy versenypárját, és ördögöt csak azért nem szerződött, mert az ördög tekintetében önálló volt. Mi sem természetesebb, mint hogy feljegyezte teljes és végérvényes jöbi összeomlásának évét, hónapját és helyszínét: „1848 májusában, aznap, amikor utoljára hagytam el lakásomat, elbúcsúztam azoktól a tünevényes bálványoktól, akiket

boldogságom idejében imádtam. Kínlóva vonzóltam el magam a Louvreig, és csaknem összerogtam a fenséges terembe lépve, ahol a szépség boldogságos istennője, milói Miaszonyunk áll a talpazatán. Sokáig feküdtem lábainál, és olyan fájdalmasan sirtam, hogy még a kőnek is meg kellett sajnálnia. Az istennő szánakozva nézett rám, de vigasztalanul is, mintha ezt mondaná: nem látod, hogy nincs karom, így hát nem tudok segíteni!”

Ez a híres kitétel a Romanzero utószavából megkönyviti számunkra, hogy lemérjük a költő jöbi idejét. Minthogy 1856. február 17-én dermedt végképp mozdulatlaná matracsírján, kockázat nélkül állapíthatjuk meg, hogy hét évig és kilenc hónapig játszott a ótestamentumi sorstárs szerepét.

Kettőjük végzete azonban nem csak hasonlított, hanem el is tért egymástól. Heine nem részesült a mennyielyi happy endből, nem gyógyult meg, nem szerzett mesés vagyont, és nem nemzett a továbbiakban tíz egészséges gyermeket. Három nappal halála előtt csaknem belefulladt a hányásába, majd iszonyú görcsöktől gyötörve, de éber ésszel zárta le a szenvedéstörténetét a mondott nap hajnalán. Még lényegesebb különbség: Jóbba ellentétben nem vallotta, hogy személyében ártatlan embert kínoz meg az isten. Isten helyett – mint ezt Lassalle egyik Marxnak írott leveléből tudjuk – a nemiszervét vádolta. Erre a bűnösre mutatott rá, miközben így panaszkodott: „Látja, kicsoda halátlanság! Ez a részem, amelyért annyit tettem, ez juttatott ideig”. Heine tehát meg volt győződve arról, hogy maga kereste kirtartó a tábeszt, mely halálra gyötéri. És ez nem csak utólagos tudás volt. 1824. február 25-én, vagyis huszonhét éves korában azt írta barátjának, Moses Mosernek, hogy meg szeretné vizsgálni, vajon Bauer udvari tanácsos ír szakácsnője ne-mibeteg-e. Ezt aztán a kutatás jelenlegi állása szerint meg is vizsgálta alaposan. Mármost elképzelhető, hogy a szakácsnő makkegészséges volt, sőt, némely szakértők amellet kardoskodnak, hogy nem is szifilisz végzett a költővel, hanem a progrediáló izomsorvadás valamiféle veleszületett spinális formája. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a beteg szellemi ereje, koncentrációs készsége és érzelmi egyensúlya az utolsó pillanatig csorbitatlan maradt, ami fölöttébb ritkán fordul elő hátgerincsorvadássá, tabes dorsaliszra fajuló szifilitikus betegségeknek. Meggondolkodtató az is, hogy jelek szerint egyetlenegy partnerét sem fertőzte meg, a feleségét sem, akivel 1834 óta élt együtt, és aki huszonhét esztendővel éltél túl őt. Továbbá: levelezésének olvasói felgyelhetnek arra, hogy a költő már igen fiatalon, évekkal a netántán végzetes szakácsnő felbukkanása előtt visszatérő, kibirhatatlan fejfájásról és rosszulétról számolt be folyton-folyvást: ez is lehet az ősök ajándéka, és

semmiképp sem fertőzés folyamánya. Ebben a kérdésben, illetéktelen lévén, csak akkor foglalkok a későbbiekben állást, ha kutatásaim, melyekkel írás közben sem hagyok fel, bármilyen tartalmú bizonyítékokhoz vagy legalább valószínű feltételezésekhez segítenek, mielőtt e könyv utolsó mondatának végére pontot biggyesztenék. Azért maradhat függőben ez a kérdés, mert jelenlegi töprengéseim szempontjából nem a szenvedés igazi oka a fontos, hanem az, hogy Jóbba ellentétben Heine magát okolta szenvedéséért, nem pedig Istent. Sőt, mi több: nem csak utólag okolta magát, hanem úgy élt az időben, hogy örömeiért nemcsak Bauer udvari tanácsos szakácsnőjével szembeállva, hanem egész élete során vállalta a büntetés kockázatát. Grillparzer 1836-ban meglátogatta párizsi lakásában, a Cité Bergere 3. számú házban, ahol „a lehető legkisebb szobákban lakott egy vagy két grizzel, mert éppen kettő volt ott, az ágyakban hánytorogtak”. Egyszóval akár okkal, akár ok nélkül vélte Heine szifilisznek magát, semmiképp sem hárihatta ezért másra a felelősséget. Hacsak nem abban a mélyebb értelemben, hogy mi-ért teremtett az Isten olyan világot, melyben az első élvezet, az édeni almakóstolás óta folyton-folyvást megbüntet örömeinkért.

Gyöttrött, torz test – életes, vidor szellem

Az életveg Heine abban is különbözött Jóbba – és ezért tekinthető esete teljesen egyéni változatnak –, hogy ő a keserű poharat sem élvezet nélkül itta ki az utolsó cseppig. Természetesen nem a szenvedést élvezte, az önkínzás és mazochizmus minden formája távol állt tőle. „Némely pillanatokban, különösen, amikor gerincszlopomban a görccsök túlonúl gyötrelmesen zsi-bongnak, átnyilall rajtam a kétely, hogy az ember valóban két lábán járó isten-e, ahogyan arról engem a megboldogult Hegel professzor huszonöt évvel ezelőtt Berlinben biztosított. Tavaly május havában ágyba kellett feküdnöm, és azóta nem keltem fel onnan. Eközben, megvallom önként, nagy változáson mentem át: nem vagyok már kétlábú isten; nem vagyok már »Goethe után a legszabadabb német«, ahogy Ruge nevezett egészségesebb napjaimban; nem vagyok már a 2. sz. nagy pogány, akit a szőlőlombkorszorúza Dionüoszhoz hasonlítottak, miközben 1. sz. kollégámat a nagyhercegi weimari Juppiter címmel ruházták fel; nem vagyok már ama életvidám, kissé korpulens hellén, aki lemosolyogta a mélabás nazarénusokat – most csak egy szegény, halálosan beteg zsidó vagyok, a nyomorúság elsorvadt képmása, boldogtalan ember!”

Szenvedését tehát valódi szenvedésnek mutatta, nem kacérodott kinnal és halállal. Kétségbeesésében zsidónak vallotta magát az Augsburger Allgemeine Zeitung olvasóinak nemzetközi nyilvánosságá előtt, vagyis polémikus pátozzsal önként magára vállalta azt a megjelölést, amellyel kora fiatalsága óta gyalázták és gyötörték. Ezzel tudtára adta mindenkinek, akit illet, hogy a keresztény-germán fundamentalisták nem bántáhtják többé, nem rekeszthetik ki sehonnán, mert már végleg kirekesztődött, betegsége folytán, az élők világából. És mégis élvezet bujkál minden szavában, okfejtésének ironikus-önironikus finomságai között. Nem a betegség ajándékozta meg őrtmellel, hanem az a folyamat, amelynek során a szellem hasznót húzott a gyöttrött, torz porhüvelyből, amelyhez kötve volt.

Ezt a diszkrepanciát még régi barátai sem mind méltányolták. Henrich Laube 1855 augusztusában látogatta meg utoljára, már az eliziumi mezőkre néző tág lakásában, az Avenue Matignon 3-ban. Döbbenet tapasztalta, hogy ebben „az alulról felfelé elhaló kreatúrában” a régi humor bugyogott, a régi frivolitás. Még csak szomorú sem volt, hanem rémitően tiszta fejjel, csorbitatlan erővel hívta ki szellemi párviladalar minden emberi dolgot teremtőjét. Laube fészengett. „Honnan származott ez a kínos érzés? Ama harmonikus egyensúly zavarából, melyre minden emberi lénynek szüksége van. Minden egyensúlyzavar torzít. Az emberek szellemi, fizikai és erkölcsi erőinek bizonyos egyensúlyt kell kialakítaniuk, hogy jótékony benyomás keletkezzen. Heinénél erről már nem lehetett szó. A takaró alatt egy múmia, a takarón kívül egy tökéletesen funkcionáló fej, mely a legppimaszabb szellemi szökde-cseléssel azt akarta bizonyítani, hogy független az organizmus többi részéről,

különösképpen a szívtől. Borzongva éreztük, hogy repedés támadt a szervezetben, és hogy ez a rikkoltó szellemi torna kísérleties, és a karikatúra birodalmába tartozik már.” Csakhogy Heine egészenesen is a harmónia váratlan megzavarásában lelte legnagyobb szellemi örömét. Ezért vádolták kora ifjúságától komolytalansággal, elvtelenséggel és minden mélyebb meggyőződés hiányával. Pedig a destruktív látászat mögött mély meggyőződés rejlett, annak zsigereket is átható tudata, hogy a francia forradalom és a napóleoni háborúk után a klasszikus szépség eszménye nem tartható fenn tovább, a múltba menekülés romantikus pátozza történelmi hazug, az öröklött harmóniák az olyan világban, melynek igazi istene a tulajdon, sablonokat készítő türes látászatok csupán. Iróniája szakadatlan futárszolgálatot teljesített a sémakkká vált hitek és elképzelések, valamint a valóság, a „fizetésképes morál” világa között. Betegsége, kiváltképp végső formájában, rajta magán szemléltette kínosan és kísérletiesen az összetartozó dolgok elementáris meg nem felelését, vagyis azt a világerzést és művészetfilozófiát, amelyet konzervatív és jakobinus kritikusi már a forradalmak előtt is elutasítottak, mindnyájan az erény nevében. A forradalmak után, az elcsendesült Európában az élet prózai köznapjaiba beilleszkedni vágyókat okkal háborította fel a rikkoltó ellentmondás gyöttrött, torz teste és életes, vidor szelleme között.

Egykori harcostársa, Heinrich Laube, akinek műveit 1835-ben a frankfurti német parlament az ő műveivel együtt tiltotta be örök időkre, fokozatosan megkötötte különbékéjét a világgal, és 1849-ben, éppen a forradalmak leverése után, a bécsi Burgtheater igazgatója lett. Érzületváltozását Deutsche Parlament című könyvében is kifejezte, melyet Heine még fél évvel elolvasása után is dühös megvetéssel utasított vissza. Laube válasza bármelyik bölcsész igazult 1968-as német ifjúnak becsületére vált volna: diákjelszónak nevezte azt a követelést, amely szerint az emberek mindenáron forradalmárnak kell maradnia. Ellenforradalmi időkben a forradalmár diszharmonikus képzeteket kelt. Ezért fészengett a matracsok partjánál, ezért töltötte el kínos érzéssel, hogy régi barátja lényéből teljességgel hiányzik a korszellem követelte megigazulás.

A személyiségkultusz főpapja

A beteg viszont ragaszkodott ehhez a hiányhoz. Fausti lénye tudta, hogy mi-helyt lustán elernyed a matracsra, azonnal eléri a vég. Ezért nem hallgatott orvosára, aki ártalmasnak minősítette életmódját, a szakadatlan szellemi erőfeszítést. Meg volt győződve arról, hogy éppen ez tartja életben, sőt, éppen emiatt érdemes életben maradnia.

Elvégre a továbbélés is az ő döntése volt: Jóbba és az őskori zsidó erkölcsi-séggel ellentétben ismerte az öngyilkosság csábítását. Az a tudat édesítette meg életét, hogy bármikor véget vehet neki. „Bátorsággal tölt el, hogy rendelkezem ezzel a végső szabadsággal, és ez fel is vidít bizonyos mértékig.”

Még egy barátí látogatás kívánczik ide, Alfred Meissner bécsi költő és dramáíró. 1853-án írunk, és a rue d'Amsterdam matracslovasa arra kéri fiatal kartársát, hogy olvassa fel neki néhányat azokból a versekből, amelyek álmatlan éjszakáim agyal ki. A harmadik költemény után Meissner döbbenet állapítja meg, hogy ilyen lírai szövegeket még soha életében nem hallott. Heinét nem lepi meg az elismerés: „Ez itt olyan panasz, mely mintha sírból jönne, egy elevenen elásott ember üvölt az éjen át, vagy akár egy hulla, sőt, maga a sír. Igen, igen, ilyen hangokat a német líra még sosem hallott, és nem is hallhatott, mert még egyetlen költő sem volt ilyen helyzetben.” Jób a maga hamuhalmán éppen azt viselte el a legkevésbé, hogy az általa elszenvedett igazságtalanság példa nélkül áll még ebben az igazságtalan világban is. Heinét, a személyiségkultusz főpapját viszont büszkeséggel töltötte el, hogy sorsa ennyire egyéni sors. Csigaként vándorzó pillanatai pokoliak ugyan, de segítségükkel – ha megőrzí érzelmi és gondolati frissességét – páratlan tapasztalatok birtokába jut. Így aztán utolsó percéig megőrizte képességét az élvezetre, mely egyaránt táplálkozott élményeinek diszsonzus tartalmából, és megformálásuk életveg folyamatából.

Eörsi István

Egy ötvennégy éves férfi fekszik egymásra rakott matracsok halmán. Ez a mondat nyelvtanilag elfogadható, tartalmát tekintve pedig kifogástalan, ha alkotóelemeit, a szavakat konvencionálisan értelmezzük. De értelmezhetjük-e őket így? A személy, akiről a mondat állít valamit, négy évvel később, egy másik utca másik házában másik szobájában, de még mindig a szóban forgó matracsokon heverve, cezuasoraiban, melyeket egy szeretett nőnek firkantott, határozottan tagadta, hogy férfi volna. „Már csak szellem vagyok” – vallotta kétségbeesetten. Fogalmazzunk tehát inkább úgy, hogy az egymásra rakott matracsok halmán egy ötvennégy éves szellem fekszik? A róla fennmaradt emlékek mintha feljogosítanának bennünket erre. Vékony, fehér takaró alatt kuporog, kissé oldalt fordulva, görcsbe görbült lábait mozdulatlanul sinylődnék saját súlyuk alatt, olyan természetellenes tartásban, amely csak béna ember viselhet el hosszabb ideig. Hajdan jól táplált testéről lehervadt a hús, bőre a csontjaira tapad. nyakába és a hátába négy sebet égettek; ezeket mesterségesen nyitva tartják, hogy szürke ópiumport hintessenek beléjük, ahányszor a fájdalom elviselhetetlenné fokozódik. Felső testét és karját mozgathatja ugyan, de bal fülére nem hall és bal szemére vak. Ha meg akar nézni valakit vagy valamit, bal kezével felhúzza jobb szemére ereszkedett, béna szemhéját, és akkor egy tompafényű sötét golyóbis bukkan elő. Ez a művelt kifárasztja hamar. Bal keze a mellére csúszik, szemhéja pedig követi a nehezései erő parancsát. Ismét sötétség veszi körül, látogatói pedig, akiket ily módon szemügyre vett, sokáig nem nyerik vissza lelki egyensúlyukat.

De bármilyen siralmas legyen is állapota, szellemnek mégsem nevezném. Emittett firkálmányából kétségbeesés árad, amiért szerelmes fordulatai plátói kicsengésűek. Ha még férfi volna, írja, akkor a leveleiben használt metaforák érzéki következményekkel kecsgethetnének a címzettet. Mármost a férfiaságnak az örömszerzés boldogítóan banális képességével egyenértékű ismérve a vágy a férfiaságra. Aki már csakugyan szellem finomult, azt nyugodt örömmel tölti el, hogy túljutott a szolgáson, amelybe a testi kívánczóságok bilincseltek. A férfi, amíg férfi, e szellemi szabadságnál többre becsüli a sóvárgások okozta gyötrelmes kötöttségeket. (Megfigyeléseim szerint mutatis mutandis a nőkkkel is így lehet ez, de erről itt még nem merek nyilatkozni.)

A pillanatkép a matracsír foglyáról 1851-ből való. Párizsban vagyunk, a rue d'Amsterdam 50-ben, egy második emeleti lakás kis szobájában, melyet spanyolfal választ ketté. Az ablak, amely alatt a beteg fekszik, egy udvar-

ra néz. Nagyritkán karosszékre ültek, kellőképpen felpolcolva, és ilyenkor látszóval kinezhet az ablakon. Egy ilyen alkalommal meglát az udvar sarkában egy vizelő kutyát, és heves irigység fogja el.

Éppen két fiatal férfi van nála, Hannoverből érkeztek azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy odahaza elhencegjenek ezzel a látogatással. A beteg már négy nap óta iszonyú görcsök kínozzák, és miközben vendégei lochosását hallgatja, váratlanul ki kell keredzkednie a szükség megalázó helyére. Kiáltására besiet egy igen rút, ormótlan mulatt vénasszony (akit a beteg felesége segített a korábbi, csinos és fiatal ápolónő helyére, féltékenységgel dokumentálva, hogy ő is férfinak tekinti urát), leemeli a matracról, és nem is a karjában, hanem a kezén viszi kifelé. „Meséljék el odahaza mindenkinek, amit látnak – mondja a nyavalyás ember. – Meséljék el, hogy itt Párizsban engem tenyerükön hordoznak a nők.” A két fiatal ember nevet, de nem jókedvűen. Visszatetsző, ha a humor fittyet hány a helyzetnek, amelyből fakad.

Az ótestamentumi sorstárs szerepében

Hogy Jób meddig ült vakarózdva a hamuban, arra vonatkozólag a Biblia semmit sem árul el. Hetekig tartott a szenvedése? Hónapokig? Évekig? És ez utóbbi esetben hány évig? Vaktában akármit felelhetünk erre a kérdésre, és minden válaszuk hihető. De egyikük sem értelmes. A történet szempontjából ugyanis egyre megy, hogy mennyi idő alatt zajlott le. Az Ótestamentum egyébként is nagyvonalúan bánik az idővel. A világ megteremtéséhez Istennek hét napra volt szüksége. Metüselah, népszerűbb nevén Matuzsálem 969 évig élt, fia, Lámek, Noé nézője hétésszázhetvenhét évesen távozott ebből az árnyékvilágból. E meglepő számok arra vallanak, hogy az ősi nomád népek számára az idő – a nap, a hold és a csillagok körforgása – elsősorban ismétlődést jelentett, nem előre haladást. Márpedig állandó ismétlődés esetén a „hányaszor” és „hányadszor” kérdései irrelevánsak. Elképzelhető még az is, hogy szórazottságukban a Nap helyett olykor a Hold körforgásainak számából következtek vezetőik életkorára – ez esetben Matuzsálem éppen nyolcvan éves és kilenc hónapos korában hunyt el. A mi történelmi korszakunkban azonban az események folytatódóan esnek, és mi a legváltozatosabb okokból jelentőséget tulajdonítunk a sok kis történesnek. Az események felszabdálják az időt, arra kényseritenek bennünket, hogy elhelyezük és rögzítsük őket, mégpedig időrendben. Annnyira fontosnak véljük ezt, hogy gyakran még az ókság törvényeit is alárendeljük neki. Szemünket az órák számlapjára függesztve élünk. Az

Eörsi István írásával a kétszáz éve született Heinrich Heine emlékezünk.